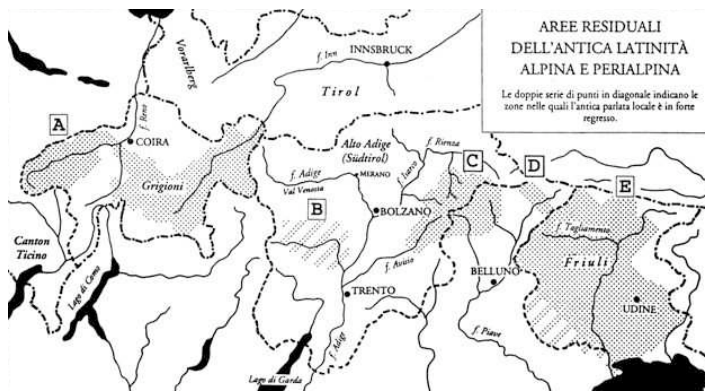

El ladí¹

GERDA VIDESOTT
Universitat Lliure de Bolzano

1. Prefaci

En aquest article es parla de *ladí* en una accepció predominantment històrica, motiu pel qual s'usa el terme *ladí brissí-tirolès* (encunyat recentment per H. Goebel, 1999; *brissí*, en italià *brissino*, vol dir originari de Bressanone-Brixen) per a designar una minoria ètnica de la cadena alpina, situada al cor de les Dolomites,² al voltant del massís de Sela, a un territori que consta de cinc valls: *Val Badia* amb la vall lateral de *Marebbe* (en ladí *Val Badia* y *Mareo*, en alemany *Gadertal* und *Enneberg*), *Val Gardena* (lad. *Gherdëina*, alem. *Gröden*), *Val di Fassa* (lad. *Fascia*, alem. *Fassatal*, †*Nefas*), *Livinalongo* (lad. *Fodom*, alem. *Buchenstein*) i *Cortina d'Ampez* (lad. *Anpezo*, alem. †*Hayden*). El principal factor unitari d'aquest territori és la llengua pròpia i el fet d'haver participat en un mateix procés històric, de forma que posseeixen una mateixa cultura i unes tradicions semblants.

En aquest mapa les àrees puntejades indiquen les zones ladines de les Dolomites, dels Grisons i del Friül (extret de Belardi, 2003: 17).

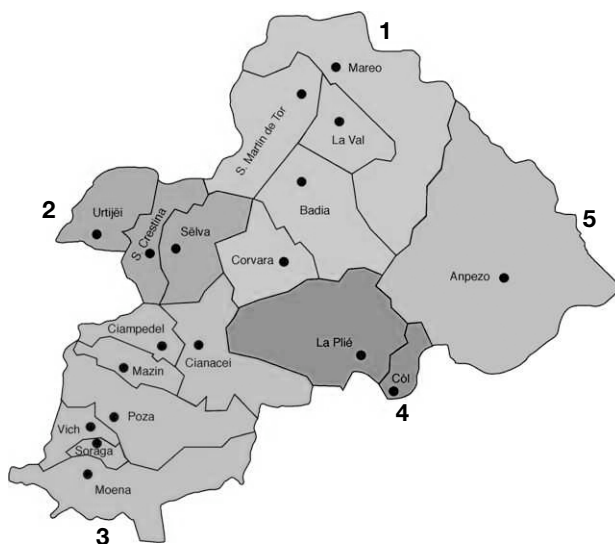
¹ Traducció de l'italià de Lluís Baixauli Olmos (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2005 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI).

² Les Dolomites són una cadena muntanyosa que es troba al centre dels Alps meridionals (Itàlia). El seu nom es deu al geòleg francès Déodat de Dolomieu (1750-1801), que fou el primer a apercebre la composició especial del mineral de què estan formades aquestes vetes: es tracta d'un carbonat de calci i magnesi que confereix a aquestes muntanyes un aspecte lluminós característic. Per aquest motiu, les Dolomites també s'anomenen *Monts Pàl·lids* i estan envoltades de nombroses sagues i llegendes, recollides per Karl Felix Wolff (Wolff, 1991).

El debat referent a la denominació científica del territori i de la llengua ladins roman obert, i l'ús d'una terminologia en lloc d'una altra depèn principalment de diversos factors de forma. L'escola d'arrels italianes (que gira entorn de l'influent lingüista Graziadio Isaia Ascoli)³ fa referència amb el terme *ladí* a un complex molt vast, del qual formen part, a més dels parlars de l'àrea esmentada anteriorment, el grup friülès i el grisó.

El terme *ladí*, quan es refereix a les valls dolomítiques esmentades més amunt, va sovint acompanyat de l'atribut *central*. En aquesta combinació, *ladí central* s'usa com una expressió sintètica que designa tant el *ladí del Sela* com el del *Comelico*⁴ (Kattenbusch, 1988). La denominació més precisa *ladí dolomític atesí del Sela* (Battisti, 1941; *atesí*, en italià *atesino*, és un dialecte friülà) inclou les valls situades al voltant del Sela, és a dir, les de Badia, Gardena, Fassa i Livinallongo, però exclou el dialecte d'Ampezzo, considerat en aquest cas cadorí (it. *cadorino*).

El glotònim *ladí* (forma local: *ladin*) és una transformació fonètica del mot *latinus*, que s'ha mantingut per a designar la llengua vulgar neolatina per oposició als pobles limítrofs d'origen germànic (Belardi 1991, 13-34).⁵

La població ladina brissino-tirolesa de les valls de Badia (1), Gardena (2), Fassa (3), Livinallongo (4) i Ampezzo (5) és actualment de 30.000-35.000 persones, aproximadament.

³ Autor dels famosos *Saggi Ladini*, «Savis ladins» (Ascoli, 1873).

⁴ El dialecte del Comelico, anomenat *comelicese* en italià, presenta notables trets ladins, tot i tenir una història lingüística externa que difereix substancialment de la de les llengües ladines de Sella. Aquesta afirmació és encara més vàlida per als dialectes ladins-vènets del Cadore, on el substrat ladí únicament apareix en un ambient lingüístic potser fortament «venetitzat».

⁵ La utilització en clau lingüístico-científica d'aquest terme començà l'any 1833 amb *Micurà de Rù* (Nikolaus Bacher) i la seua gramàtica *Versuch einer Deutsch-Ladinischen Sprachlehre* (Bacher, 1995) i va tenir un gran seguici.

En canvi, a l'escola alemanya s'ha estès el terme *retoromànic* (Gartner, 1883) com a sinònim de *ladí* en el sentit ascolíà.⁶

2. Història

Resumir en breus paraules la història de la comunitat ladina és una feina àrdua, atès el fet que els testimonis directes i escrits al respecte escassegen, i és per aquesta raó que les obres de reconstrucció no sempre han estat exemptes d'influxos tendenciosos nacionalistes (Goebel, 1982).

El que es pot inferir arran de les troballes arqueològiques (*Archeologia nelle Dolomiti*, 1993) que s'han descobert recentment és que probablement les primeres persones que arribaren al territori ladí ho feren fa aproximadament 9.000 anys, al final de l'última era glacial. Al principi es tractava d'estades breus, sobretot estivals, per a la caça i la pastura, tot i que després van construir assentaments cada vegada més estables i definitius. La població autòctona que es va expandir per aquest territori es coneix com *rètica*, i presenta una cultura pròpia característica.⁷ En el període preromà es va detectar un desplaçament de pobles que abastava tot el continent europeu, incloent-hi diverses poblacions, entre les quals també hi ha els celtas, que, en barrejar-se amb els rètics, van deixar les seues empremtes en la cultura ladina.⁸

Un punt d'inflexió decisiu en el procés històric de les valls ladines va tenir lloc el 15 a. C., quan els romans, sota l'emperador August, conqueriren els Alps, engegant d'aqueixa manera un procés de llatinització, per mitjà del qual la població autòctona va assimilar la cultura i la llengua del poble que l'havia sotmesa. Per primera vegada, el territori es va tripartir administrativament en *Raetia*, *Noricum* i *Venetia et Histria*. Així mateix, durant l'època romana es va produir la seua cristianització.

⁶ Ens referim només breument a l'anomenada *Questione ladina*, tot limitant-nos al mer aspecte lingüístic i obviant les problemàtiques lligades a la política i a l'administració. En aquest sentit, la *Questione ladina* és el debat que intenta explicar l'origen de les semblances entre els diversos parlars ladins. Les dues tesis al respecte les van plantejar G. I. Ascoli (1873), d'una banda, i C. Battisti (1937) i C. Salvioni (1917), de l'altra.

Ascoli i la seua escola sostenen que inicialment l'àrea ladina era compacta i que, més tard, es va veure fragmentada per causa de la immigració estrangera; algunes infiltracions d'origen germànic dividiren l'àrea grisona de la zona central, mentre que l'expansió del vènet va provocar la ruptura entre aquesta última i el fríülà. A aquesta opinió s'oposa l'escola battistiana, la qual nega la unitat ladina a favor de la tesi que en aquestes tres àrees els idiomes es formaren autònomament i que la seua semblança derivava només de la conservació comuna de trets arcaics, donada la posició geogràfica apartada i aïllada d'aquests territoris.

Va oferir una resposta a aquest debat H. Goebel, el qual, mitjançant el seu mètode sintetitzant (Goebel 1990, 1995) i dialectomètric (Goebel 1984, 1988), va aconseguir demostrar la unitat qualitativa de l'àrea ladina, perquè les tres àrees esmentades tenien efectivament el major nombre de criteris constitutius del geotipus ladí/retoromànic. Així doncs, la validesa del mètode de classificació d'Ascoli fou confirmat.

⁷ *Reti* és la denominació usada posteriorment pels antics escriptors llatins per a designar les diverses tribus que habitaven les terres situades entre el Lago Maggiore i el riu Piave durant l'edat del bronze (aprox. 1700-850 a. C.) i del ferro (aprox. 850-15 a. C.) i que estaven unides per una homogeneïtat cultural que les distingia dels pobles limítrofs. Sembla que certes paraules ladines es remunten al substrat rètic, com són *ciamurc* 'isard', *barantl* 'pi negre', *roa* 'desastre' i *tambra* 'cabana' (Heilmann/Plangg, 1989).

⁸ Són d'origen celta algunes paraules com ara *bèna* 'espècie de cistella', *dlasena* 'mirtíl', *brama* 'nata' i *liösa* 'trineu' (Belardi, 1995; Sacco, 2003).

L'alta edat mitjana estigué caracteritzada, de nou, per les invasions, en aquesta ocasió per part dels pobles germànics, com ara els bavaresos, alamànics, longobards i francs, que al seu torn van deixar empremta en la cultura local. La forma d'administració típica que es va instaurar en aquest període era la dels comtats i els principats eclesiàstics. L'any 1027, el bisbe de Bressanone esdevé príncep-bisbe i obté el poder espiritual i temporal del territori de la Ladínia selana. Però alhora ha de patir la influència creixent del llinatge del Tirol, que annexa, primer *de facto* i posteriorment també *de iure*, les valls ladines al seu propi comtat. L'any 1363, l'última descendent del Llinatge del Tirol, Margarethe Maultasch, va lliurar els territoris als Habsburgs. Des d'aleshores les valls ladines formaren part de l'Imperi austríac fins la seua caiguda, el 1918. N'és una excepció, no obstant, Ampezzo, que va pertànyer fins el 1420 al patriarcat d'Aquileia, i després a la República de Venècia i, en començar el 1511, sota l'emperador Maximilià, es va integrar en l'Imperi austríac (Richebuono, 1974). La llengua que s'emprava majoritàriament en l'administració pública —especialment a les valls de Badia i Gardena— era l'alemanya, malgrat que la població seguia parlant el ladí en les seues variants locals. Naturalment, la influència d'adstrat és cada vegada més perceptible, sobretot pel que fa al lèxic.⁹

La reforma protestant a les valls ladines dolomítiques es féu perceptible —a la inversa que al Cantó Grisó— només indirectament (amb comptades excepcions) i sobretot pel fet d'empènyer l'Església catòlica al procés de Contrareforma, la qual cosa en el nostre territori va suposar la institució de nous rectors locals, que parlaven ladí. Aquesta dada és important, sobretot des d'una perspectiva sociolingüística, ja que el sacerdot mantenia una posició de relleu, i la seua persona tenia una influència directa sobre la mentalitat de la població.

En el període absolutista, també el regne dels Habsburgs va intentar reagrupar i reforçar més i més el poder central. En aquest sentit, l'emperadriu de més relleu fou Maria Teresa (1740-1780), mare de Josep II (1780-1790), que va instaurar diverses reformes, com per exemple l'obligació de tots els infants entre sis i dotze anys (1774) d'anar a l'escola, i el cadastre per a la delimitació de cadascuna de les propietats. Concretament els ladins, sota l'imperi Habsburg, el lema del qual era *tu felix Austria nube*, van conèixer una època eminentment pacífica que va acabar amb l'adveniment de Napoleó Bonaparte. Entre els esdeveniments importants d'aquest període, cal esmentar sobretot: *a*) la submissió del Tirol (amb les valls ladines) al Regne de Baviera (1806); *b*) l'alineament dels ladins amb l'heroi local Andreas Hofer en els combats per l'alliberament del Tirol (1809); i *c*) una nova divisió administrativa del seu territori, que fou subdividit l'any 1810 en el Regne de Baviera (valls de Badia i Gardena) i el Regne napoleònic d'Itàlia (Fassa, Livinallongo i Ampezzo). Amb la desfeta de Napoleó l'any 1813, es va revocar aquesta partició i totes les valls ladines tornaren a estar unides en l'Imperi Habsburg fins l'any 1918.

En el s. xx s'observa clarament una consciència nacional dels ladins. La comunitat ladina és cada vegada més conscient del fet de parlar una llengua pròpia, diferent de l'alemany i de l'italià. És potser aquesta mateixa història, en què els ladins es veien integrats durant segles en un ambient alemany, que afavoreix l'afirmació d'un sentiment d'identitat i d'alteritat lingüística i cultural —a diferència de les àrees limítrofs de l'Itàlia septentrio-

⁹ Provenen de l'adstrat alemany bàvar paraules com *jafa* 'sabó', *fana* 'cassola', *guant* 'vestit' i *messëi* 'deure' (Kuen, 1978, 1980).

nal. Per aqueixa raó, la classificació del ladí com una llengua a banda es basa també en aquests factors polítics i culturals. Aquest és el context ideològic en què se situa la primera temptativa (1833) de crear una llengua escrita ladina unificada per part del sacerdot de Badia *Micurà de Rù* (Nikolaus Bacher, 1995), que ho va deixar tot manuscrit i, per tant, no va tenir conseqüències lingüístiques directes. Es van publicar les primeres revistes en ladí (1905) (Dorsch-Craffonara, 1982) i van néixer associacions nacionals de ladins, com ara la *Gran naziun* (1870) a Bressanone i l'*Uniun Ladina* a Innsbruck (1905) (Kattenbusch, 1992). Malgrat això, és interessant observar que aquestes unions neixen en ciutats alemanyes i extraterritorials, com Bressanone i Innsbruck, que eren les destinacions dels intel·lectuals ladins que s'hi van traslladar, principalment per motius acadèmics, i que es van retrobar en aquest context.

La Primera Guerra Mundial va veure passar el front italo-austríac per les Dolomites (Col di Lana) annexant directament el territori ladí (especialment Livinallongo). Al final de la guerra es van comptar aproximadament 1.050 caiguts d'entre una població de prop de 23.000 persones. El 1919, el Tirol del Sud, seguint el pacte secret de Londres (1915) esdevé part de l'estat italià contra la voluntat de la població (Palla, 1991).

En el període de la postguerra, la consciència ladina es reforça i es materialitza simbòlicament amb la instauració de la bandera tricolor ladina (l'any 1920; blau/cel, blanc/neu, verd/prat). En el primer cens sota el nou estat italià (1921) es permet als ladins de declarar-se com a tals. Malgrat això, el 1922 el govern feixista de Mussolini emprèn una política d'italianització que revifa el debat llengua-dialecte del parlar ladí, el qual es defineix ara en l'àmbit polític com un dialecte de l'italià (provocant contrarietat, sobretot a Suïssa i entre els lingüistes de formació alemanya). Tot i que els ladins foren considerats italians, els van incloure en l'anomenada *Opzione* (1939), que obligava els sudtirolesos a escollir entre la permanència a Itàlia (sotmetent-se a l'assimilació) o l'emigració a Alemanya, a la qual arribaren a adherir-se uns 2.000 ladins (Fontana, 1981).

En el període 1923-1927 es va fer efectiva la tripartició jurídica i administrativa de les cinc valls ladines, que encara perdura, i va provocar que des de 1923 Ampezzo i Livinallongo formaren part de la província de Belluno (regió de Vèneto) i a partir de 1927 les valls de Badia i Gardena s'annexionaren a la nova província de Bolzano, mentre que Fassa romania a la província de Trento (regió de Trentino-Alto Adige).

L'any 1948 es van atribuir drets especials (vinculats en l'article 87 de la Constitució italiana) a la regió Trentino-Alto Adige per mitjà de l'Estatut d'Autonomia per a la tutela i salvaguarda de les minories alemanya i ladina. Aquest Estatut reserva drets particulars per als ladins, com per exemple l'ensenyament paritari —o bilingüe— i el reconeixement de la toponomàstica ladina. A més a més, el 1951 els ladins de la província de Bolzano constitueixen oficialment el tercer grup ètnic, al costat de l'italià i l'alemany. Com que comptaven amb un ordenament jurídic diferent, els ladins de la província de Belluno no van gaudir d'aquests drets.

El 1964 els límits de les diòcesis eclesiàstiques es van equiparar als polítics i van consolidar la tripartició de les valls ladines. El 1972 es va aprovar un segon Estatut d'Autonomia per a la província de Bolzano amb ulteriors normes especials per a la comunitat ladina.

Durant els anys següents es van fundar diverses entitats per als ladins (Richebuono, 1982):

- 1975: Istitut Cultural Ladin “Majon di Fascegn”, a Vigo di Fassa, <<http://www.istladin.net>>;
- 1975: Intendenza Ladina, a Bolzano, <<http://www.provinz.bz.it/intendenza-ladina>>;
- 1976: Istitut Cultural Ladin “Micurà de Rù”, a San Martino in Badia, <<http://www.micura.it>>;
- 1977: Comprensorio ladino C11, de la Val di Fassa, <<http://www.c11.tn.it>>;
- 1978: Comunanza Ladina a Bolzano, <http://www.gemeinde.bozen.it/context.jsp?ID_LINK=776&area=19>;
- 1987: Istituto Pedagogico Ladino, a Bolzano, <<http://www.istitut.pedagogich.it>>;
- 1993: Partits polítics *Unione Autonomista Ladina* (Fassa) i *Ladins* (Tirol del Sud).

En 1989 el ladí és considerat tercera llengua oficial, juntament amb l'alemany i l'italià, en el territori ladí del Tirol del Sud per mitjà del decret DPR 574 del 15-7-1988, i en 1994 el ladí de Fassa també esdevé llengua oficial (decret legislatiu DLGS 592 del 16-12-1993). Amb aquesta normativa comença una activitat consistent en *corpus* i *status planning* (Mischi, 1995).

3. Llengua

El ladí és una llengua neollatina derivada del llatí vulgar. El tret distintiu que el diferencia dels parlars limítrofs és l'arcaisme considerable, derivat de la conservació d'alguns fenòmens lingüístics que, en canvi, en la Itàlia septentrional han estat sotmesos al procés de toscanització que s'hi va esdevenir. Com els altres dialectes de la Itàlia septentrional, el ladí comparteix el substrat gal·loromànic de la cadena transalpina. Tot i això, presenta alguns trets distintius de caràcter fonètic, morfològic, sintàctic i lèxic respecte dels dialectes italians esmentats, que, d'altra banda, comparteix amb el grisó i el friülès, com ara la palatalització de les velars oclusives [k; g] davant la vocal anterior oberta [a] (per exemple: lad. *çiasa* < llat. *CASA*; però it. *casa*); o la conservació dels nexos consonàntics formats amb la labial L (per exemple: lad. *plën* < *PLENUS*; però it. *pieno*); la conservació de la s final en el plural sigmàtic dels substantius i en la segona persona singular i plural de la conjugació (per exemple: lad. *tö çiantes* < *CANTAS*; però ital. *tu canti*), etc. Els parlars dolomítics, a més, estan caracteritzats per la influència de la llengua alemanya, sobretot pel que fa al lèxic (per exemple: *paur* < alem. *Bauer*, ‘obrer’) i a la sintaxi.

Les semblances i les diferències entre tots els idiomes ladins es poden apreciar en els següents exemples:

<p>El <i>Pare nostre</i> (Videsott, 1995; <http://www.vej.in.com>)</p>	<p><i>Faula del corb i la rabosa</i> (Videsott, 2005)</p>
<p><i>italià</i> Padre Nostro, che sei nei cieli, sia santificato il tuo nome, venga il tuo regno, sia fatta la tua volontà come in cielo così in terra.</p>	<p><i>italià</i> La volpe era di nuovo una volta affamata. In quel momento vide un corvo che teneva un pezzo di formaggio nella sua bocca. “Quello mi piacerebbe!” pensò tra sé, e disse al corvo: “Quanto sei bello! Se il tuo canto è così bello come il tuo aspetto, allora sei sicuramente il più bell’uccello di tutti.”</p>
<p><i>mareo/badiot</i> Nosc Pere dl Cil, al sides santifiché to inom, al vègnes to règn, tüa orentè sides fata, sciöche al cil insciö söla tera.</p>	<p><i>mareo/badiot</i> La olp ê indò n iade afamada. Te chël vèighera n corf che tignî n tòch de çiajó te so bech. „Chël me savess bun“, s’ära ponsè, y à cherdè le corf: „Tan bel che t’es! Sce to çiantè é tan bel co to çiarè fora, spo este dessigü tö le plu bel vicel de düc.“</p>
<p><i>gherdëina</i> Pere nost, che t’ies en ciel, sibe santificà ti inuem, vènie ti rèni, sibe fata ti ulentà, coche en ciel ensci en tiera.</p>	<p><i>gherdëina</i> La bolp fova inò n iede arfameda. Te chëla vèjjela n corf che tèn n tòch de ciauuel te si bech. „Chël me savëssa bon“, se ala mpensà y à cherdà l corf: „Ce bel che te ies! Sce te ciantes tan bel coche te cèles ora, pona ies dessegur tu l plu bel ucel de duc.“</p>
<p><i>fascian</i> Père nosc che te es sun ciel, sie fat sent to inom, fa che vegne to regn, to voler sie semper respetà, tant sun ciel che su la tera.</p>	<p><i>fascian</i> La bolp era endò famèda. Te chela la veit n corf con n toch de formai tel bech. „Chel, vé, me saessa bon“, la se peissa e la ge disc al corf: „Che bel che t’es! Se tie ciantèr l’é sci bel che tia parbuda dapò t’es de segur tu l più bel anter duc i ucie.“</p>
<p><i>fodom</i> Pere nost che t’es sun paradisc, benedèt l é l tuo inom, resta con nos, che sarà fat ci che te vos, sun ciel e su la tiera.</p>	<p><i>fodom</i> La volp l’eva ndavò afamada. Nte chëla la veiga n còrf che l se tegniva n tòch de formai ntel bech. „Chël l me savëssa ben bon“, la s’ à pensè ntra de dëla, e l’ à clamé l còrf: „Cotánt bel che t’es! Se tuo cianté l é bel coche ti te ciale fòra, nlouta t’es segur ti l plu bel de duc cánc i uciei!“</p>
<p><i>ampezan</i> Pare nosc, che te stas su in ziello, sée fato santo el to gnon, viene el to regno, sée fato chel che te vos tu, tanto in ziello che su ra tera.</p>	<p><i>ampezan</i> Ra volpe r’èa danoo infamentada. Cenoné ra vede un cròo, che ‘l aéa inze ‘l bëco un tòco de forméi. „Chel sì che el me piजारæ“, ra s’ à pensà ra volpe, e r’ à ciamà el croo: „Cé un bel che te sos! Se te ciantes polito cemodo che te se vede, de seguro te sos el pì bel de dute i uziéi!“</p>

Així doncs, es poden constatar algunes diferències internes a la mateixa variant ladina, que de vegades indueixen els subjectes pertanyents a les diverses valls a preferir l'ús de l'italià (d'altres també l'alemany) amb un objectiu comunicatiu abans que la varietat local. El problema fonamental d'aquesta incomprensió és una tradició escrita mancada (la qual no neix fins el segle XIX i en variant dialectal), amb la respectiva activació en totes les institucions socials (principalment a l'escola).

En els últims decennis, s'ha intentat buscar un remei a aquest dèficit —després de la temptativa pionera de *Micurà de Rii* esmentada anteriorment— seguint el model grisó, on el professor Heinrich Schmid va crear una llengua escrita compromesa, basada en les formes majoritàries presents en cadascun dels idiomes (Darms, 1985, 1987, 1993; Schmid, 1989). Seguint el mateix mètode, Schmid també va posar els fonaments, a partir de 1988, d'una llengua d'escriptura unificada per als ladins de les Dolomites (Schmid, 1994), anomenada *Ladin Dolomitan* (LD) o bé *Ladin Standard* (LS).

En aquesta variant supralocal, els nostres dos textos sonen així:

<p><i>Ladin Standard</i> Pere nost, che te ies en ciel, al sie santifiché tie inom, al vegne tie regn, tia volonté sie fata, sciche en ciel ensçi su la tera</p>	<p><i>Ladin Standard</i> La volp fova endò n iade afameda. Te chel veidela n corf che tigniva n toch de ciałuel te sie bech. „Chel me savessa bon“, se àla pensé, y à cherdé l corf: „Tant bel che t'es! Sce tie cianté é tant bel che tie cialé fora, spo este dessegur tu l plu bel vicel de duc!“</p>
--	---

Aquesta feina d'estandardització ha estat continuada pel SPELL (*Servisc per la elaborazion y la planificazion dl lingaz ladin*, Videsott, 1997; <<http://www.spell-termles.ladinia.net>>) i s'ha concretat en la publicació d'una gramàtica (SPELL, 2001) i d'un vocabulari (SPELL, 2002; <<http://tales.itc.it:9000/spell>>). Amb aquests elements, les bases per a l'ús de la llengua escrita comuna estarien a l'abast de tothom, almenys teòricament, però fins ara en la pràctica el LS només ha estat aplicat rarament per qüestions intrínseques a la política interior, que encara es compliquen més pel fet que les valls ladines estan subjectes a la legislació de províncies diferents i, en aqueix sentit, també tutelades i vinculades per lleis diferents (Belardi, 1993). La difusió de la nova forma escrita en les diverses institucions públiques i en els mitjans de comunicació de masses hauria d'estar precedida d'un treball molt més complex de tornar a acostar la idea d'*identitat ladina* a la població local, per a la qual l'estudi sistemàtic de la llengua materna pròpia implica un esforç considerat de vegades inútil (i limitador, perquè s'ha difós la idea que és més important parlar llengües com l'italià, l'alemany i recentment l'anglès).¹⁰ En canvi, el domini del ladí es considera beneficiós en el moment en què es percep un profit econòmic (com ara, l'anomenat plus de trilingüisme per als empleats públics, els mitjans posats a disposició

¹⁰ Per a iniciatives anàlogues al Cantó Grisó, cf. Diekmann (1988, 1991).

per la Unió Europea per a la salvaguarda de les minories i actualment la nova idea d'introduir la cultura ladina com a marca de distinció d'un producte de màrqueting; Pult, 2005). Encara que s'haja expressat d'una manera una mica crítica, el nostre judici no és negatiu envers la interpretació del *ladí* sota una òptica de benefici econòmic, sinó una mera exposició del que potser serà l'única possibilitat de supervivència del *ladí* (i probablement també d'altres llengües minoritàries) en un procés de globalització mundial, en la qual el factor econòmic és el que predomina i l'aspecte cultural s'entén sovint com un accessori que caracteritza una societat d'elit.

4. Situació actual

La realitat ladina, en la seua existència intermediària entre les dues cultures, l'alemanya i la italiana, es presenta avui dia amb trets o bé propis, tant de la cultura alemanya com de la romànica, o bé amb característiques internacionals. El territori *ladí* està, encara avui, caracteritzat per estar format de petits pobles disseminats per les muntanyes. Durant les estacions hivernals i estivals, la major part de les localitats (sobretot Cortina d'Ampezzo, on fins i tot van tenir lloc els jocs olímpics del 1956, l'Alta Badia i Ortisei) són destinacions de fama internacional per a nombrosos turistes. Des de fa algunes dècades, aquest sector constitueix la principal font d'ingressos per als ladins, mentre que abans ho era l'agricultura. Un altre sector rendible és el de l'artesanat, sobretot a Val Gardena, on es manufacturen escultures de fusta que s'exporten a tot el món.

Entre els factors que permeten als ladins d'estar en contacte amb altres nacions ressalta la característica ben avantatjosa de conèixer més llengües des de la infantesa. La majoria dels ladins parlen, a més de la llengua materna, l'italià i (en la província de Bolzano) l'alemany. El nombre global de ladinoparlants augmenta lleugerament, tot i que a les localitats turístiques més importants s'observa una regressió en perjudici de les llengües limítrofs (bàsicament, alemany a Val Gardena i italià a les altres valls).

A les valls ladines de l'Alto Adige, la formació plurilingüe es veu reforçada sobretot pel model escolàstic peculiar, l'anomenada *escola paritària*, que es presenta com una mena de model d'immersió en italià i alemany (Rifesser, 1994). Aquest sistema d'educació bilingüe es pot trobar a tots els nivells de formació, fins i tot a la universitat, en la Facultat de Ciències de la Formació, instituïda recentment (cf. <<http://www.unibz.it/education>>). A més a més, d'alguns anys ençà, seguint la tendència internacional, es dóna sempre més importància a l'ensenyament de l'anglès.

A més a més, el *ladí* és present així mateix als mitjans de comunicació de masses i, també en aquest àmbit, la població resident de Trentino-Alto Adige té més possibilitats respecte d'altres valls, ja que té el dret de gaudir de la xarxa televisiva i radiofònica nacional per a retransmetre un breu telenotícies diari i algunes retransmissions de caràcter cultural (cinc minuts diaris de televisió i una hora de ràdio). Un altre mitjà informatiu molt difós és el periòdic *La Usc di Ladins* (<<http://www.lauscdiladins.com>>), editat per la *Union Generala di Ladins dla Dolomites* (<<http://www.altabadia.it/ladins>>) i redactat en les cinc variants de les valls (i on es publiquen, en ocasions, articles en la varietat estàndard).

5. Conclusió

Els ladins constitueixen una minoria ètnica de la cadena alpina, peculiar per la llengua i la cultura. La seua influència no ha sigut notable mai en la gran Història d'una forma directa, tot i que han aconseguit mantenir-se i imposar-se a l'estranger,¹¹ encara que tot conservant el trets particulars que s'han intentat descriure sumàriament en aquesta breu panoràmica.

BIBLIOGRAFIA

- DD. AA. (1977): *Ladinia - sföi cultural dai ladins dles Dolomites*, San Martin de Tor, Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü».
- DD. AA. (1993): *Archeologia nelle Dolomiti. Ricerche e ritrovamenti nelle valli del Sella dall'età della pietra alla romanità*, Vich de Fascia, Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn».
- ASCOLI, G.I. (1873): «Saggi Ladini», *Archivio Glottologico Italiano* 1, 1-556.
- BACHER, N. / MICURÀ DE RÜ (1833): «Versuch einer deutsch-ladinischen Sprachlehre», *Ladinia*, 19 (1995), 1-304.
- BALBONI, P. (1997): «Ladino-Italian Bilingual Programs in Italy», dins CUMMINS, J, i D. CORSON (eds.): *Enciclopedia of Language and Education. Bilingual Education*, Vol. 5, Dordrecht/Boston/London, Kluwer, 143-150.
- BATTISTI, C. (1937): *Storia della Questione ladina*, Florència, Rinascimento del libro.
— (1941): *Storia linguistica e nazionale delle valli dolomitiche atesine*, Florència, Rinascimento del Libro.
- BELARDI, W. (1991): *Storia sociolinguistica della lingua ladina*, Roma/Corsara/Sëlva, Dipartimento di Studi Glottoantropologici dell'Università "La Sapienza".
— (1993): *La Questione del Ladin Dolomitan*, Bolzano, Uniuon Maëstri Ladins.
— (1995): *Breve storia della lingua e della letteratura ladina*, San Martin de Tor, Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü».
- DARMS, G. (1985): «Aspekte der Entstehung einer neuen Schriftsprache: Das Rumantsch Grischun», dins URELAND, P.S. (ed.): *Entstehung von Sprachen und Völkern. Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposions über Sprachkontakt in Europa*, Mannheim/Tübingen, Niemeyer, [Linguistische Arbeiten, 162], 377-390.
— (1987): «Zur Ausarbeitung einer Bündnerromanischen Schriftsprache», dins PLANGG, G.A. i M. ILIESCU (ed.): *Akten der Theodor-Gartner-Tagung (Rätoromanisch und Rumänisch) in Vill/ Innsbruck 1985*, Innsbruck, Institut für Romanistik der Leopold-Franzens-Universität, [Romanica Ænipontana, 14], 61-65.
— (1993): «La création du rumantsch grischun», dins KNECHT, P. i Z. MARZYS (eds.): *Écriture, langues communes et normes: formation spontanée de koinés et standardisation dans la Galloromania et son voisinage. Actes du colloque tenu a l'Université de Neuchâtel (21.-23.9.1988)*, Neuchâtel/Genève, Faculté des Lettres / Droz, 235-244.

¹¹ Alguns personatges rellevants fora de l'àmbit local o, fins i tot, de renom internacional són, per exemple, els gardenesos Luis Trenker (actor i director) i Giorgio Moroder (músic, guanyador de tres Oscars per *Top Gun*, *Flashdance* i *Exprés de mitjanit*), els badiesos Gilbert Prousch (component del grup *Gilbert & George*, conegut per les seues *living sculptures*, 'escultures vivents') i Ojöp Freinademez (sant), o bé l'ampezzà Lino Lacedelli (alpinista, primer escalador del K2), etc.

- DIKMANN, E. (1988): «Ergebnisse einer Umfrage im bündnerromanischen Sprachgebiet zur Akzeptanz des «Rumantsch Grischun» als gesamtbündnerromanische Schriftsprache», *Ladinia*, 12, 233-267.
- (1991): «Probleme und Aspekte von Kodifizierungsbemühungen des Bündnerromanischen und Bericht über eine Umfrage zur Rezeption und Akzeptanz des “Rumantsch Grischun” als gesamtbündnerromanische Schriftsprache», dins DAHMEN, W. i altres (ed.): *Zum Stand der Kodifizierung romanischer Kleinsprachen. Romanistisches Kolloquium V. Tübingen*, Narr, [Tübinger Beiträge zur Linguistik, 348], 69-104.
- DORSCH-CRAFFONARA, H. (1982): «Die ersten dolomitenladinischen Zeitungen», dins *Ladinia*, 6, 155-173.
- FONTANA, J. (1981): «Die Ladinierfrage in der Zeit 1918 bis 1948», dins *Ladinia*, 5, 151-220.
- GARTNER, TH. (1883): *Rätoromanische Grammatik*, Heilbronn, Henninger.
- GOEBL, H. (1984): *Dialektometrische Studien. Anhand italo-romanischer, rätoromanischer und galloromanischer Sprachmaterialien aus AIS und ALF*. 3 Bd. Tübingen, Niemeyer, [Beihefte zur ZrP], 191-193.
- (1988): «Considerazioni dialettometriche sul problema dell'unità retoromanza (ladina)», *Mondo Ladino*, 12, 39-59.
- (1995): «Che cos'è un geotipo? Il problema dell'unità ladina in chiave ascoliana», dins BANFI, E. i altres (ed.): *Italia settentrionale: crocevia di idiomi romanzi. Atti del Convegno internazionale di Studi (Trento 1993)*, Tübingen, Niemeyer, 103-131.
- (1982): «Rez. zu Kramer 1981», *Ladinia*, 6, 223-249.
- (1990): «*Ma il distintivo necessario del determinato tipo sta appunto nella simultanea presenza o nella particolare combinazione di quei caratteri. Methodische und wissenschaftsgeschichtliche Bemerkungen zum Diskussionskomplex “Unità ladina”*», *Ladinia*, 14, 219-257.
- (1999): «Die Germanismen im ladinischen Sprachatlas ALD-I», dins TATZREITER, H. i altres (eds.): *Erträge der Dialektologie und Lexikographie. Festgabe für Werner Bauer zum 60. Geburtstag*, Viena, Praesens, 191-210.
- HEILMANN, L. i G.A. PLANGG (1989): «Ladinisch: Externe Sprachgeschichte», dins HOLTUS, G. i altres (eds.): *Lexikon der romanistischen Linguistik. Bd. III*, Tübingen, Niemeyer, 720-733.
- KATTENBUSCH, D. (1988): «Rätoromanisch oder Ladinisch? Dolomitenladinisch = Sellaladinisch = Zentralladinisch = Zentralrätoromanisch? Einige Bemerkungen zu einem terminologischen Streit», *Ladinia*, 12, 5-16.
- (1992): «Der Ladinerverein in Innsbruck (1905/1912 bis 1915)», *Ladinia*, 16, 91-96.
- KRAMER, J. (1981): *Deutsch und Italienisch in Südtirol*, Heidelberg, Winter, [Reihe Siegen; Beiträge zur Literatur- und Sprachwissenschaft, 23].
- KUEN, H. (1978): «Der Einfluss des Deutschen auf das Rätoromanische», *Ladinia*, 2, 35-49.
- (1980): «*Die deutschen Lehnwörter in der ladinischen Mundart von Buchenstein (Fodom, Livinallongo) und ihre chronologische Schichtung*», dins SCHMIDT, G. i M. TIEZ (eds.): *Stimmen der Romania. Festschrift für W. Th. Elwert zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, Heymann, 681-696.
- MISCHL, G. (1995): «Der Weg des Ladinischen in den Stand der Amtssprach», *Der Schlern*, 68, 337-341.
- PALLA, L. (1991): *Fra realtà e mito. La Grande Guerra nelle valli ladine*, Milano, Angeli.
- PULT, CH. (2005): «Umdenken tut not – Marketingstrategien für Kleinsprachen», dins CONSULTA PER I PROBLEMS DI LADINS (ed.): *Das Potential der ladinischen Sprache - Vorschläge für eine wirksame Sprachförderung. Akten der Tagung (26.3.2004)*, Bozen, Gemeinde Bozen, 56-60.
- RIFESSER, TH. (1994): *N tèt per trëi rujenedes. L model de scola per la doi valedes ladines tla Provinzia Autonoma de Bulsan Südtirol*, Bulsan, Istitut Pedagogich Ladin.
- RICHEBUONO, B. (1982): «La presa di coscienza dei ladini. Cenni cronologici», *Ladinia*, 6, 95-154.
- (1991): *Picia storia di Ladins dles Dolomites*, San Martin de Tor, Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü».

- RICHEBUONO, G. (1974): *Storia di Cortina d'Ampezzo*, Milano, Murcia.
- SACCO, S. (2003): *Avviamento al ladino*, Belluno, Istituto Bellunese di Ricerche Sociali e Culturali.
- SALVIONI, C. (1917): «Ladinia e Italia», dins *Rendiconti dell'Istituto Lombardo*, 50, 41-78.
- SCHMID, H. (1989): «“Rumantsch Grischun” - Eine Schriftsprache für ganz Romanischbüanden», *Ladinia*, 9, 171-201.
- (1994): *Wegleitung für den Aufbau einer gemeinsamen Schriftsprache der Dolomitenladiner*. San Martin de Tor/Vich de Fascia, Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü», Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn».
- SPELL (2001): *Gramatica dl Ladin Standard*, Vich de Fascia/San Martin de Tor/Bulsan, Union Generela di Ladins dles Dolomites, Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü», Istitut Pedagogich Ladin.
- (2002): *Dizionar dl Ladin Standard*. Urtijei/Vich de Fascia/San Martin de Tor/Bulsan, Union Generela di Ladins dles Dolomites, Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Istitut Cultural Ladin «Micurà de Rü», Istitut Pedagogich Ladin.
- VERRA, R. (ed.)(2003): *La minoranza ladina. Cultura, Lingua, Scuola*, Bulsan, Istitut Pedagogich Ladin.
- VITTUR, F. (1994): *Ein Leben, eine Schule. Zur Geschichte der Schule in den ladinischen Ortschaften*, Bulsan, Istitut Pedagogich Ladin.
- VIDESOTT, P. (1995): «Il Ladin Dolomitan», dins CHIORBOLI, J. (ed.): *La gestion du territoire linguistique*, Corti, Università di Corsica, 85-87.
- (1997): «Das dolomitenladinische Sprachplanungsprojekt SPELL», *Ladinia*, 21, 193-204.
- (2005): «Evolution und Chancen der ladinischen Sprache», dins CONSULTA PER I PROBLEMS DI LADINS (ed.): *Das Potential der ladinischen Sprache - Vorschläge für eine wirksame Sprachförderung. Akten der Tagung (26.3.2004)*, Bozen, Gemeinde Bozen, 10-23.
- WOLFF, K.F. (1991): *Dolomiten sagen*, Innsbruck, Tyrolia.